

Draginja MASKARELI

GRADITELJSKO NASLEĐE BOKE KOTORSKE U TEKSTOVIMA MILANA ZLOKOVIĆA¹

Ključne riječi: Milan Zloković, Boka Kotorska, arhitektura, barok, graditeljsko nasleđe, Prčanj

Istaknuti arhitekta i naučnik Milan Zloković, rođen u Trstu, potiče iz bokeljske kapetanske porodice i svojim radom znatno je doprineo proučavanju graditeljskog nasleđa Boke Kotorske.

Njegova najvažnija studija o arhitekturi Boke, *Građanska arhitektura u Boki Kotorskoj u doba mletačke vlasti*, objavljena je 1953. godine u časopisu *Spomenik*².

Period mletačke vlasti u Boki Kotorskoj trajao je od 1420, sve do propasti Republike 1797. U tom razdoblju razvoj pomorstva je doveo do procvata ovog regiona, što je došlo do izražaja i u arhitekturi.

Zlokovićeva zapažanja određuju u velikoj meri pravac u kome bi trebalo da se razvijaju dalja istraživanja vezana za arhitekturu Boke iz doba mletačke vlasti. Njihov poseban značaj je u tome što ih je Zloković usmerio ka oblasti posebno zapostavljenoj u istoriografiji - građanskoj arhitekturi Boke. Bokeljska arhitektura iz perioda mletačke vlasti, posebno građanska, ni do danas nije temeljno proučena. Stoga Zlokovićevi zaključci ostaju važna osnova za njena dalja istraživanja.

Zloković je sa saradnicima vršio istraživanja u Boki Kotorskoj tokom jula 1951. godine. U prvom, uvodnom delu teksta, *Kratak izveštaj o radu na terenu i prikupljenoj tehničkoj dokumentaciji*, podneo je izveštaj o materijalu prikupljenom tokom boravka u Boki³. Tehnički su snimljene palate Pima i Grgurina

¹ Saopštenje na simpozijumu "Milan Zloković - život i delo" održanom na Arhitektonskom fakultetu univerziteta u Beogradu 1. decembra 1999.

² M. Zloković, *Građanska arhitektura u Boki Kotorskoj u doba mletačke vlasti*, Zbornik izveštaja o istraživanjima Boke Kotorske, Spomenik III, n.s. 5 (1953) 131-146.

³ Isto, nav. delo, 131-133.

u Kotoru (slike 1, 2), palate Beskuća (slika 3) i Verona u Prčanju, zgrade bratstva Verona u Prčanju i još dve zgrade u njihovoj neposrednoj blizini, kao i palata Milošević u Dobroti. Osim toga precrtan je katastarski plan Prčanja iz 1838, detaljan katastarski plan centralnog dela Prčanja iz iste godine i isečak istog dela Prčanja sa karte Antonija Filipina iz 1802. godine. Ovi prilozi su bili predati kao dokumentarna građa Istorijskom institutu SANU, a jedan njihov deo je prikazan na izložbi u obnovljenoj zgradi SANU povodom njenog svečanog otvaranja u martu 1952.

Zloković je istakao potrebu bližeg proučavanja arhivske građe iz mletačkog perioda u Kotoru i okolini, što bi omogućilo tačnije datovanje spomenika u ovoj oblasti.

Drugi deo teksta, *Tehničke postavke i njihovo neposredno proveravanje na pojedinim objektima*⁴, Zloković je posvetio problemu koji ga je zaokupljao čitavog života - proporcijским sistemima⁵. Proučavajući elemente kamene plastike, izrađivane od korčulanskog kamena i standardizovane zbog velike potražnje, utvrdio je da je kao *modul* u arhitekturi Boke u doba mletačke vlasti bila usvojena mera koja je iznosila polovinu mletačke stope ili 17,4 cm.

U trećem poglavlju naslovljenom *O korčulanskim kamenarima i zidarima i o njihovim poslovnim vezama sa Bokom Kotorskom*, Zloković je pisao o delatnosti korčulanskih kamenara. Posebnu pažnju obratio je na spomenik crkvene arhitekture u Boki Kotorskoj od izuzetnog značaja, župnu crkvu u Prčanju posvećenu Rođenju Bogorodice (slika 4), građenu od 1789. do 1909. godine po projektu venecijanskog arhitekta Bernardina Makarucija (Bernardino Maccaruzzi). Zlokovićeva istraživanja zauzimaju veoma važno mesto u istoriografiji ovog spomenika i zajedno sa radovima don Nika Lukovića, koji je 1965. napisao monografiju crkve⁶, predstavljaju dragocenu osnovu za njegovo dalje proučavanje.

Zloković je ukazao na mogućnost da se na osnovu računskih knjiga u kojima su popisani troškovi izgradnje crkve u periodu od 1789. do 1807, sačuvanih u Arhivu samostana Sv. Nikole u Prčanju⁷, rekonstruiše život na gradilištu toga vremena i smatrao je da bi bilo korisno da se taj problem jednog dana obradi u posebnoj studiji.

⁴ Istio, nav. delo, 133-137.

⁵ Za detaljnu Zlokovićevu analizu proporcijских sistema u arhitekturi Primorja v. Isti, Антропоморфни систем мера у архитектурі. Њихово интегрисање у композицијске методе прошлости, посебно објашњено на неколико карактеристичних примера другостепене камене пластике Боке Которске, Корчуле и Дубровника, Зборник заштите споменика културе 4-5 (1953-54) 126-181.

⁶ N. Luković, *Bogorodičin hram na Prčanju*. Ilustrovani kulturno-istorijski prikaz, Kotor 1965.

⁷ SNIP (Arhiv samostana sv. Nikole u Prčanju), XI, 6; SNIP XI, 7.

Na osnovu navedenih podataka zaključio je:

- da je sav kamen za spoljnu obradu hrama poručen na Korčuli;
- da se među kamenarima koji su obrađivali pojedine arhitektonske detalje nalazilo nekoliko korčulanskih kamenara, a među njima majstor Marko Foretić, koji je na gradilištu radio neprekidno od 1791. do 1807. god., dakle punih 16 godina, i to isključivo u svojstvu kvalifikovanog kamenara⁸.

Razmišljao je o dva nepotpisana i nedatovana arhitektonska crteža, koji su se u to vreme čuvali u samostanu Sv. Nikole u Prčanju, a danas se nalaze u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Kotoru. Na jednom je prikazana fasada crkve (slika 5), a na drugom njen podužni presek (slika 6). Zloković je smatrao originalnim Makarucijevim delom samo crtež preseka crkve.⁹

Don Niko Luković, dvanaest godina posle Zlokovića, izneo je drugačije mišljenje. Iz jednog od pisama prčanjske opštine, koje se čuva u Arhivu samostana Sv. Nikole u Prčanju, saznajemo da su svi Makarucijevi originalni crteži, osim nekog crteža preseka građevine (*spacata*), uništeni u ratovima na početku XIX veka¹⁰. Kada je vlada Kraljevine Dalmacije 1822, povodom molbe prčanjske opštine caru Francu I za pomoć pri izgradnji crkve, zatražila podatke o građevini, sveštenik Mihael Florio, izradio je četiri crteža: osnovu crkve sa prilaznom rampom, podužni presek crkve (*mezza chiesa di un laterale*), crtež apside tj. oltarskog prostora i crtež dela građevine koji tek treba dovršiti.¹¹ Po mišljenju don Nika Lukovića oba sačuvana stara crteža su upravo pomenute Floriove kopije¹².

Iako je sadržaj svakog pomenutog crteža u znatnoj meri precizno definisan, među njima se ne pominje crtež fasade, što ukazuje na mogućnost da sačuvani crtež fasade, iako su ga Zloković i don Niko Luković smatrali kopijom, ipak jeste originalan Makarucijev rad za koji se iz nekih razloga nije znalo u trenutku kada je pismo nastalo.

U donjem delu starog crteža podužnog preseka crkve nalazi se oštećen natpis:

Spaccato per lunghezza della Chiesa, dove si vede l'architettura interna ... (...)utti e tutti l'... tutto in pietra viva di Corzula il second'ordine.

⁸ M. Zloković, Građanaska arhitektura u Bozi Kotorској..., 140.

⁹ Isto, nav. delo, 141.

¹⁰ SNIP, OP VII 8, No. 250.

¹¹ Isto.

¹² N. Luković, nav. delo, 40.

Le lettere «a» «u» indicano fin dove si e arri(vat)o coll' edifizio.

Ovaj natpis, uz koji se nalazi i razmernik u mletačkim stopama, je na crtež najverovatnije dopisan naknadno, kada je 20-ih godina XIX veka počelo razmatranje mogućnosti za nastavak radova na crkvi. U tom smislu, natpis sadrži informaciju da je slovima «a» i «u» na crtežu označeno dokle se stiglo sa gradnjom crkve, a ova slova su ispisana u visini venca kojim je završena donja zona građevine, «a» uz glavnu fasadu i «u» uz apsidu. U pismu prčanjske opštine sačuvani Makarucijev crtež preseka označen je rečju *spacata*, a u samom natpisu na sačuvanom starom crtežu njegov sadržaj opisan je kao *spacato per lunghezza*. Floriov crtež poprečnog preseka u pismu je označen različitim terminom - *mezza chiesa di un laterale*. Upotreba reči *spacata* u pismu vezana za sačuvani Makarucijev rad ukazuje na mogućnost da je reč upravo o sačuvanom starom crtežu čiji se sadržaj natpisom definiše na gotovo identičan način, što govori u prilog Zlokovićevoj tvrdnji da je reč o originalnom Makarucijevom crtežu, iako je don Niko Luković kasnije tvrdio da se radi o kopiji.

Zloković je zatim naveo podatke o veštačenju Pjera Geroncija o troškovima za izgradnju crkve prema dva podneta nacrt¹³. Pored Makarucijevog nacrt¹³, u obzir je dolazio i projekat za crkvu Đezuati (Gesuati) u Veneciji koji je izradio Makarucijev učitelj i najveći arhitekta venecijanskog kasnog baroka Đorđo Masari (Giorgio Massari). Makarucijev projekat izabran je zbog manjih troškova. Zloković je naglasio da je s tim u vezi Makaruci po prvi put pomenut kao projektant crkve, zatim da nikada nije dolazio da obiđe gradilište u Prčanju i da je protomajstor Antonio Kosta išao 1792. godine u Veneciju da se sa njim posavetuje kako da se isprave greške u gradnji koje je načinio prethodni protomajstor Domenico Trevizan¹⁴. Iznošenjem ovih podataka indirektno je ukazao i na jednu od ključnih činjenica vezanih za istoriju arhitekture župne crkve u Prčanju: da Bernardino Makaruci, radeći projekat za ovu građevinu, nije imao u vidu mesto na kome će ona biti izgrađena i nije mogao tokom izrade projekta u potpunosti da uskladi izgled i koncepciju građevine sa terenom i okruženjem u kome se ona nalazi, što je tokom izgradnje crkve uslovalo nastanak određenog broja promena u odnosu na originalni projekat.

Zloković je zapazio da je oprema Makarucijevih planova *interesantna i veoma insturktivna za način rada arhitekata onog vremena* i da su njegovi crteži *bez ikakvih kota a približna predstava o veličini zgrade dobija se jedino preko linearnih razmernika*¹⁵.

¹³ M. Злокović, nav. delo, 141.

¹⁴ Isto, nav. delo, 141-142.

¹⁵ Isto.

Skrenuo je pažnju i na zanimljive i do danas neproučene crteže kamenarskih detalja, lukova i stubova u prirodnoj veličini, uklesane na bočne fasade crkve (slika 7)¹⁶.

Na osnovu opreme sačuvanih crteža fasade i podužnog preseka i uklesanih kamenarskih detalja zaključio je:

- *da su se Bokelji, čak i u onim prilikama kada je bio u pitanju neki veći i monumentalniji objekat, zadovoljavali idejnim projektom nekog stranog arhitekta (obično iz Mletaka), a da su razradu takvog projekta prepuštali sa puno poverenja glavnom protu, koji je često bio stranac, i kamenarskim majstorima, koji su pretežno bili primorci, većinom sa Korčule;*

- *da je idejni projekat arhitekta Makarucija pretrpeo znatne korekture od strane domaćih majstora, koji su očevidne nedostatke tog projekta znalački otklonili i predložili i izveli delo koje svojim izmenjenim proporcijama samo u glavnim crtama potseća na osnovnu arhitektonsku koncepciju mletačkog arhitekta;*

- *da su smišljeno i precizno uklesani kamenarski detalji očevidan dokaz odlične zanatske spreme tadašnjih kamenara i njihovih rukovodilaca na gradilištu¹⁷.*

Pošto je Zloković istakao da se doprinos protomajstora poboljšanju izvornog projekta sastoji u *izmenjenim proporcijama*, bilo bi zanimljivo s tim u vezi sprovesti istraživanje.

U tom smislu, kao primer može poslužiti i izmena dimenzija okulusa u gornjoj zoni glavne fasade, koji je izveden u manjim i skladnijim razmerama nego što je to bilo predviđeno originalnim projektom.

U četvrtom, završnom delu teksta o arhitekturi Boke u doba mletačke vlasti, Zloković je naglasio da je definitivne zaključke o arhitekturi Boke iz tog perioda preuranjeno donositi i time ponovo ukazao na još uvek postojeću potrebu za temeljnim proučavanjem ove oblasti¹⁸.

Godine 1954. u časopisu Jugoslavija izašao je Zlokovićev tekst *Gradanska kuća i palata u Boki Kotorskoj*¹⁹, u kome je on jasno definisao tipičnu arhitektonsku koncepciju i karakteristike bokeljske kapetanske kuće.

Svaka kuća predstavljala je jedno domaćinstvo. U prizemlju ovih kuća nikada se nije stanovalo, već se tu nalazila konoba, prostorija za čuvanje brodske opreme, ribarskog alata, vina, ulja i druge robe. Na prvom spratu, nalazile su se reprezentativne prostorije za prijem gostiju, na drugom spavaće sobe, a na trećem,

¹⁶ Isto

¹⁷ М. Злокović, нав. дело, 142-143.

¹⁸ Isto, нав. дело, 144.

¹⁹ Isto, Gradanska kuća i palata u Boki Kotorskoj, Jugoslavija 8 (1954), 56-58.

u potkrovlju, pored ostalih pomoćnih prostorija bila je smeštena prostrana kuhinja kao glavni svakodnevni prostor.

Građanske kuće u Boki u doba mletačke vlasti građene su prema skicama njihovih budućih vlasnika, a ne na uobičajen način, prema projektima arhitekata. Stari Bokelji sami su bili arhitekti svojih kuća.

Zloković je zapazio i da su *balkoni bili omiljeni i nigde na našem primorju nisu bili zastupljeni u tolikoj meri kao u Boki Kotorskoj*²⁰.

Kotorska palata Pima s kraja XVI veka ima balkon dugačak čak 16 m, a u ulici bratstva Lukovića u Prčanju možemo videti niz od jedanaest građanskih kuća sa balkonima (slika 8).

Zloković je pokušao da utvrdi i do danas ne sasvim definisanu razliku između bokeljske građanske kuće i palate: *bokeljska palata u pogledu unutrašnje organizacije i načina života, predstavlja proširen tip građanske kuće, sa povećanim brojem prostorija za reprezentaciju kao i za individualno stanovanje*²¹. Osim toga, reprezentativne palate su, za razliku od običnih građanskih kuća, uglavnom građene prema projektima arhitekata.

U tekstu *Kapetanske kuće u Boki*, objavljenom u kulturnom dodatku lista *Politika* od 13. aprila 1958²², Zloković je ukazao na još jednu važnu odliku arhitekture u Boki - postojanje velikog broja zavetnih crkava i kapela.

To su jednostavne, jednobrodne građevine, najčešće sa ravnom fasadom raščlanjenom sa dva prozora, portalom u donjem i rozetom u gornjem delu, završene zvonikom na preslicu (slika 9).

Dao je objektivnu ocenu često precenjivane umetničke vrednosti enterijera bokeljskih kuća. Smatrao je da su one *raskošno uređene, sa nameštajem, slikama i ostalim ukrasnim predmetima koji su u toku više generacija, kupovani u stranim zemljama, pretežno u Mlecima i koji, iako su se domaćini njima mnogo ponosili, nisu uvek bili izraz prefinjenog i dosledno negovanog ukusa*.

U svakom tekstu o arhitekturi Boke, iako je u njima obrađivao jednu temu - građansku arhitekturu Boke u doba mletačke vlasti, Zloković je uvek donosio neko novo razmišljanje ili zapažanje. Takav pristup izučavanju bokeljske arhitekture dao je njegovim tekstovima posebnu vrednost.

Na kraju ovog saopštenja podsetimo se jednog od Zlokovićevih zaključaka vezanih za bokeljsku arhitekturu iz perioda mletačke vlasti:

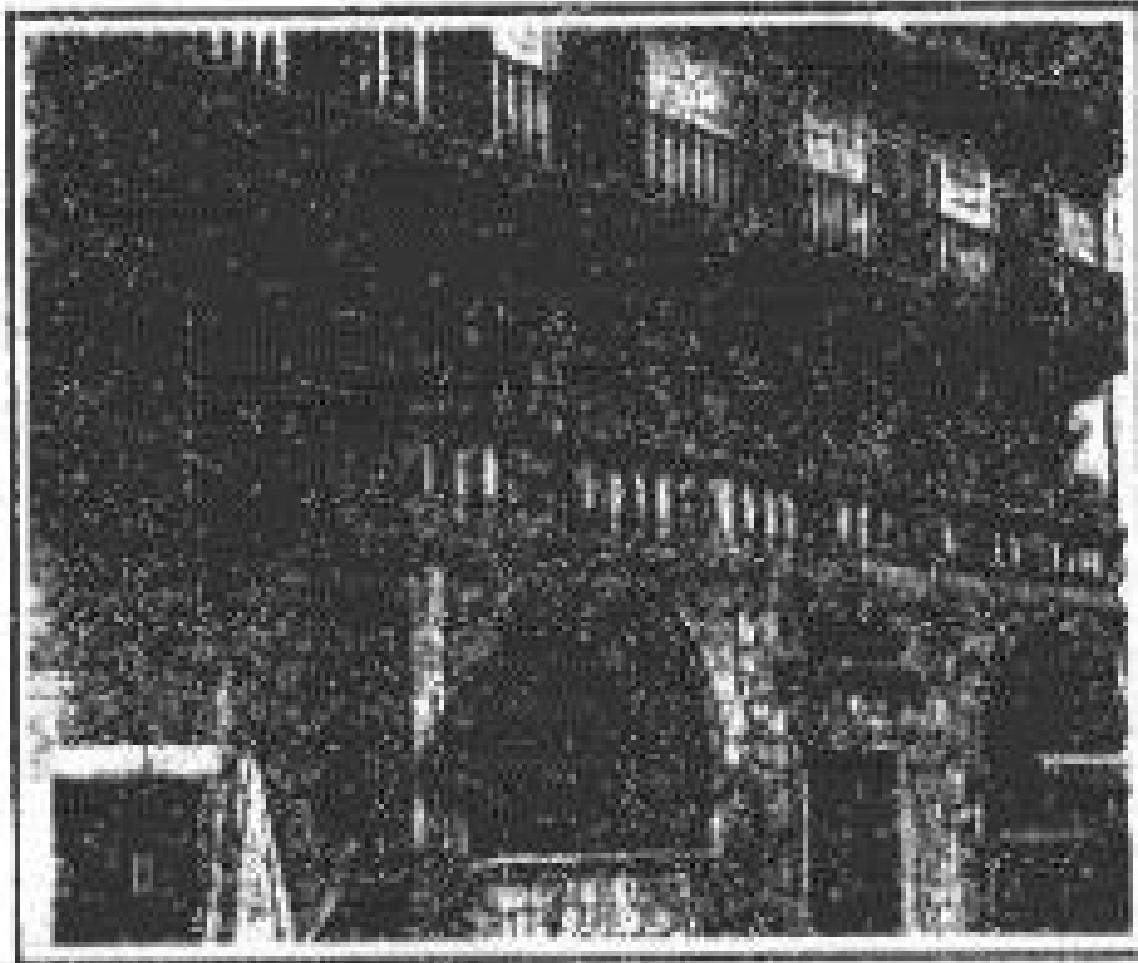
Definitivne zaključke o estetskim vrednostima građevinske delatnosti u Boki Kotorskoj koja je nastala kao posledica znatnog privrednog prosperiteta naročito u poznije doba mletačke i delimično početka austriske vlasti bilo bi svakako preuranjeno donositi. Ali se bez bojazni

²⁰ Nav. delo, 57.

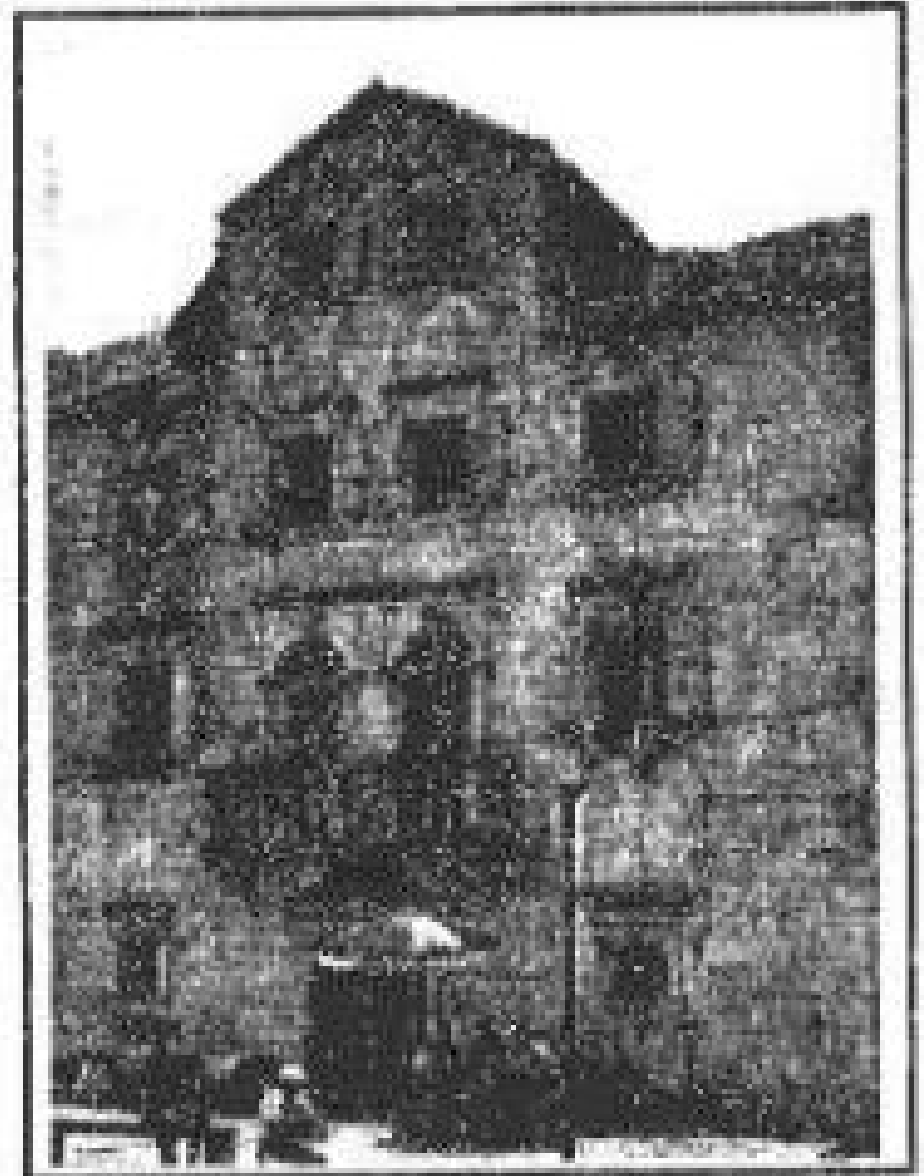
²¹ Nav. delo, 58.

²² M. Злокović, Капетанске куће у Боки, Политика (13. 04. 1958) 19.

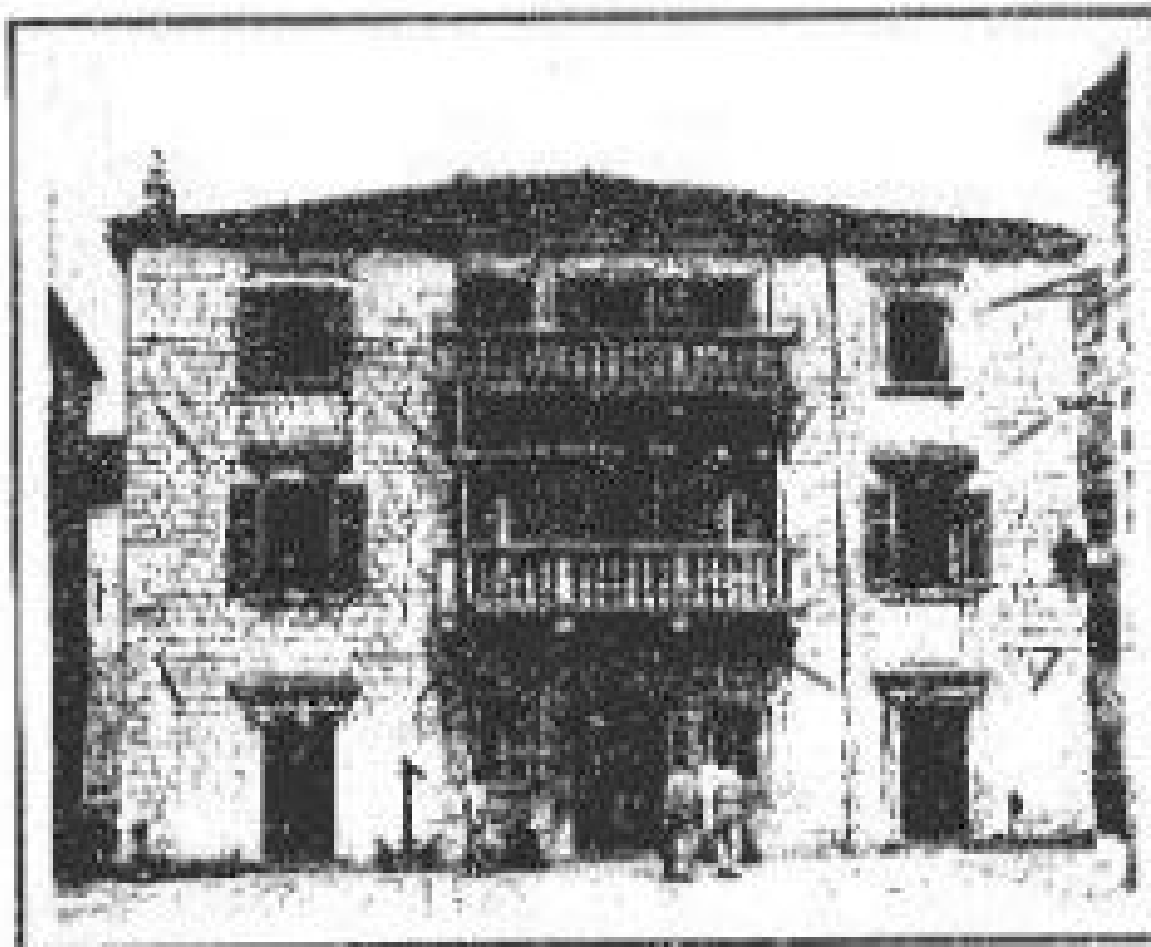
može već sada reći da se građevine tog doba, iako većinom zapuštene, mnoge raskrivene i izložene sve jačem propadanju, ističu izvesnim određenim i zajedničkim estetskim kvalitetima koji, nezavisno od zuba i patine vremena, moćno i nezaboravno deluju na savremenog posmatrača.²³

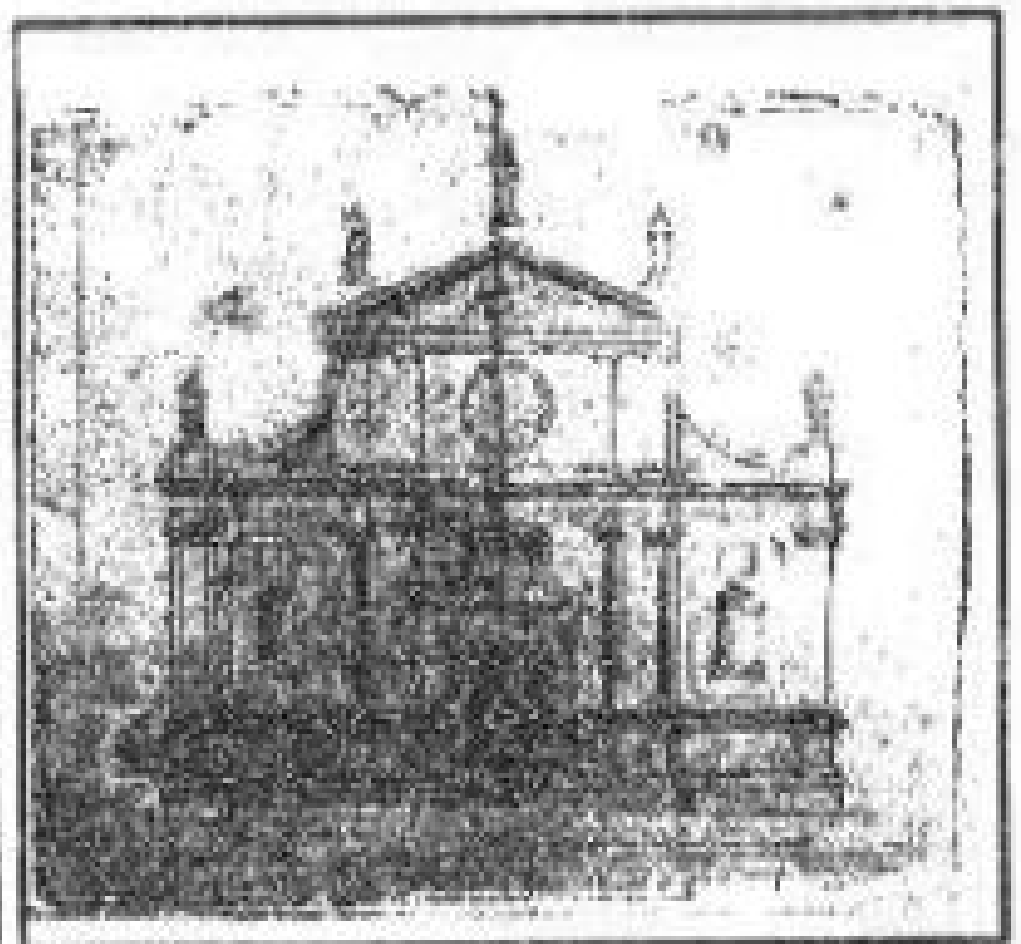
Slika 1, Kotor, palata Pima

Slika 3, Prčanj, palata Beskuća

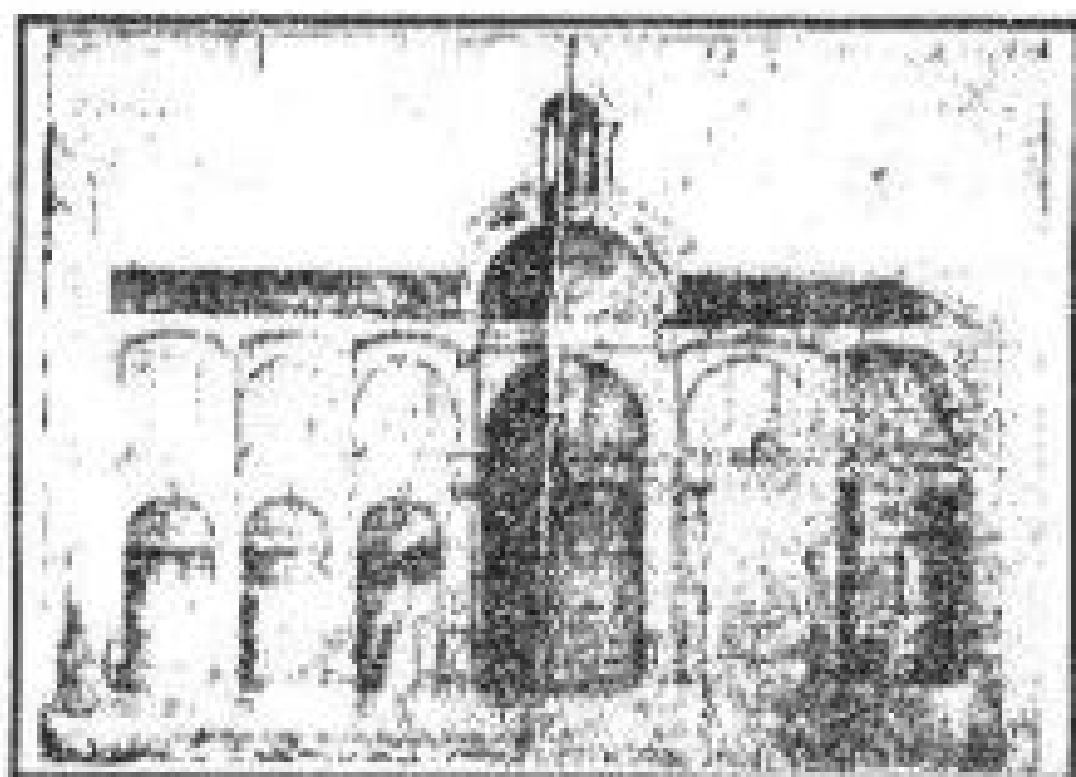

Slika 2, Kotor, palata Grgurina

Slika 4, Bernardino Makaruci, crtež fasade župne crkve u Prčanju

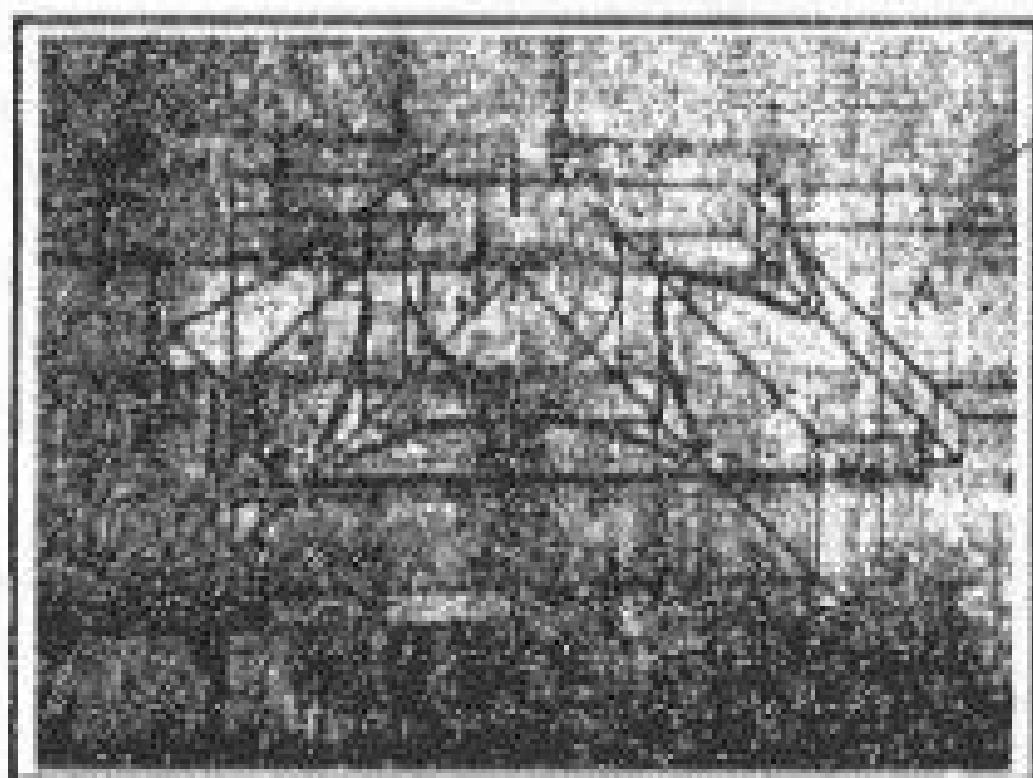
²³ Isti, Грађанска архитектура у Боки Которској у доба млетачке власти, Зборник извештаја о истраживањима Боке Которске, Споменик СШ, н.с. 5 (1953) 144-145.

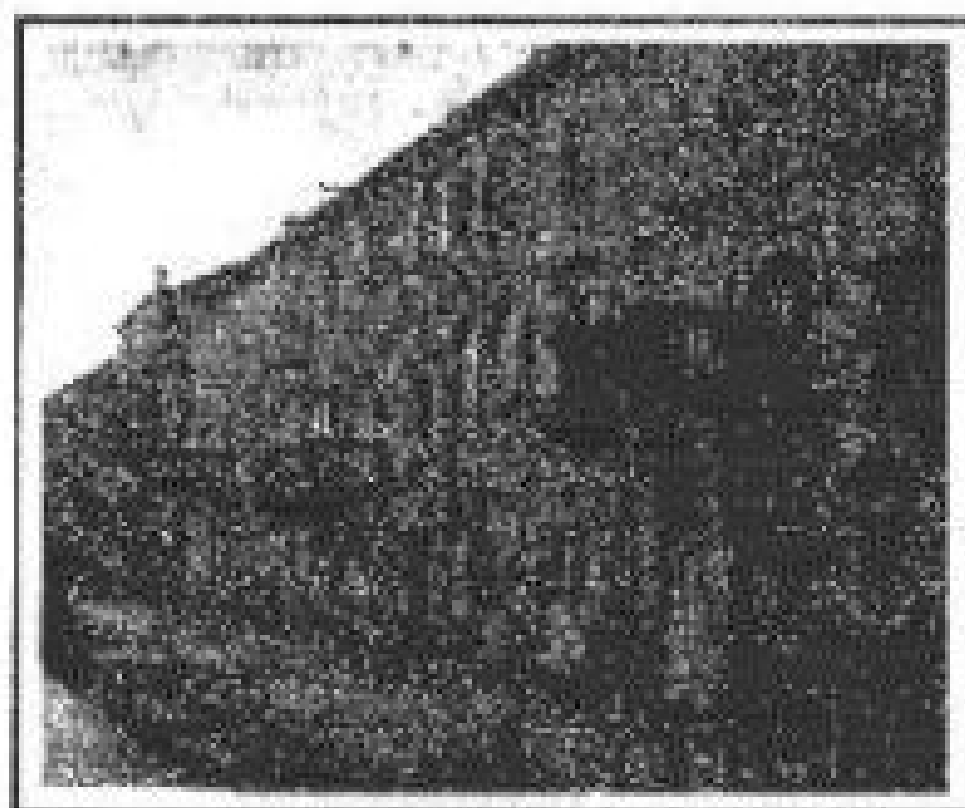
Slika 5, Bernardino Makaruci, crtež podužnog preseka župne crkve u Prčanju

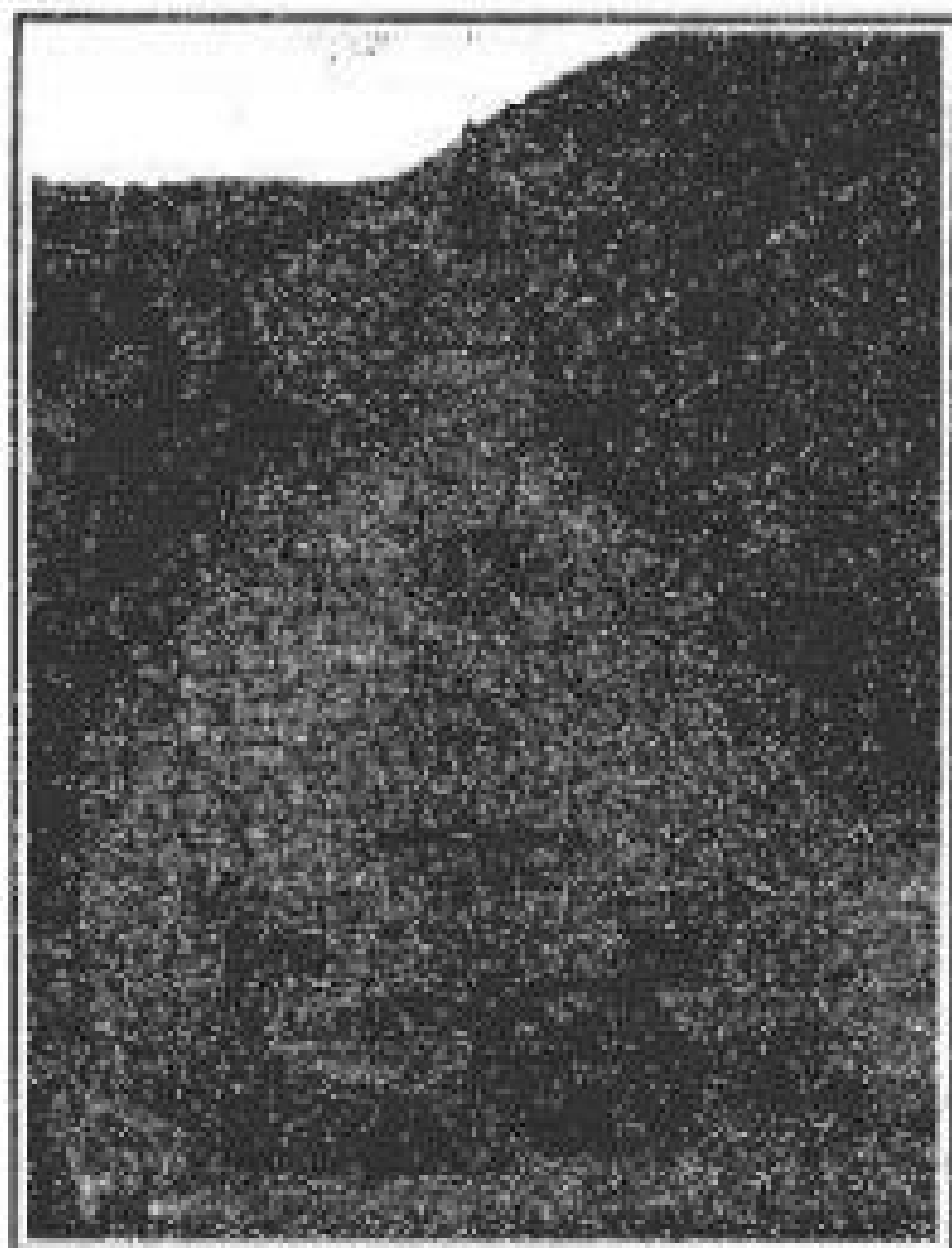
Slika 7, Župna crkva na Prčanju

Slika 6, arhitektonski crtež na fasadi župne crkve u Prčanju

Slika 8, Ulica Lukovića, Prčanj

Slika 9, Prčanj, crkva Gospe od Karmena

Draginja MASKARELI

SUMMARY

Milan Zlokovic, a distinguished architect and scholar, descendant of seamen's family from Boka Kotorska, gave a significant contribution to the research of architectonic heritage of Boka Kotorska.

His most significant study about the architecture of Boka Kotorska, *Civil Architecture of Boka Kotorska under the Venetian Rule*, was published in 1953 (M. Zloković, *Gradanska arhitektura u Boki Kotorskoj u doba mletačke vlasti*, Zbornik izveštaja o istraživanjima Boke Kotorske, Spomenik CIII, n.s. 5 (1953) 131-146, illustrated, with summary in French). The study is still representing an important foundation for further researches of architecture of Boka Kotorska during the Venetian role. Zlokovic focused his attention on the civil architecture in Boka, what was very important, because the matter was until then pushed aside in the historiography.

The observations and conclusions of Milan Zlokovic still represent a very important signpost for researchers, because after fifty years the baroque architecture of Boka Kotorska still has not been thoroughly studied.

(Prevod autora)